

ішінде Павлодар мемлекеттік мұрағаты қорларының құжаттарында да сақталған. Ұсынылып отырған мақалада арнайы қоныс аударушы, арнайы қоныстанушы мәртебесін алған, жаппай жер аудару саясатына ұшыраған этникалық топтардың өкілдерін қоныстандыру мәселесі қозғалды.

Түйін сөздер: депортация, арнайы қоныс аударушылар, қуғын-сүргін, тоталитаризм.

МРНТИ 03.20.00

УСЛОВИЯ РАССЕЛЕНИЯ И ПРОЖИВАНИЯ ДЕПОРТИРОВАННЫХ НАРОДОВ (НА ПРИМЕРЕ МАТЕРИАЛОВ ФОНДОВ ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА ПАВЛОДАРСКОЙ ОБЛАСТИ)

**Турлыбекова Айгуль Мухаметхановна¹,
Мусагажинова Айгуль Амантаевна²**

¹ Кандидат исторических наук, профессор, ассоциированный профессор (доцент), НАО «Торайгыров университет. Казахстан, г. Павлодар. E-mail: TurlybekovaAM@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5671-9119>

² Магистр истории, старший преподаватель, НАО «Торайгыров университет. Казахстан, г. Павлодар. E-mail: musagazhinova@bk.ru

*Автор–корреспондент

Аннотация. Массовые депортации в период 1930-1950-х гг. стали одним из важных компонентов политики тоталитарного режима и решали задачи политического, социального, экономического и межнационального характера. Насильственная депортация народов была фатальной неизбежностью, роковой акцией, запрограммированной самой природной сущностью новой общественно-социальной формы, возникшей еще до массового переселения национальных групп. Выселенным со своей территории народам предстояло пройти сложный путь перемещения на незнакомые земли, адаптации и выживания в неприспособленных для них условиях. Трагические страницы исторического прошлого зафиксированы в документах фондов региональных архивов Казахстана, в том числе Павлодарского государственного архива. В предложенной статье затронута проблема хозяйственного бытия, расселения представителей этнических групп, подвергнутых политике массовой депортации, получивших статус спецпереселенцев, спецпоселенцев

Ключевые слова: депортация, спецпереселенцы, спецпоселенцы, репрессии, тоталитаризм.

IRSTI 03.20.00

CONDITIONS OF SETTLEMENT AND RESIDENCE OF THE DEPORTED PEOPLES (ON THE EXAMPLE OF THE MATERIALS OF THE FUNDS OF THE STATE ARCHIVE OF THE PAVLODAR REGION)

**Turlybekova Aigul Mukhametkhanovna ¹,
Musagazhinova Aigul Amantayevna ²**

¹ Candidate of Historical Sciences, Professor, Associate Professor (Associate Professor), NAO "Toraigyrov University. Kazakhstan, Pavlodar. E-mail: TurlybekovaAM@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5671-9119>

² Master of History, senior lecturer, NAO “Toraigyrov University. Kazakhstan, Pavlodar. E-mail: musagazhinova@bk.ru

*Correspondent author

Annotation. Mass deportations during the 1930s and 1950s became one of the important components of the totalitarian regime's policy and solved problems of a political, social, economic and interethnic nature. The forcible deportation of peoples was a fatal inevitability, a fatal action programmed by the very nature of the new socio-social form that arose even before the mass resettlement of national groups. The peoples evicted from their territory had to go through a difficult path of moving to unfamiliar lands, adapting and surviving in conditions unsuitable for them. Tragic pages of the historical past are recorded in the documents of the funds of the regional archives of Kazakhstan, including the Pavlodar State Archive. The proposed article touches upon the problem of economic development, the resettlement of representatives of ethnic groups subjected to the policy of mass deportation, who received the status of special settlers, special settlers

Keywords: deportation, special settlers, special settlers, repression, totalitarianism.

Кіріспе.

1920-1940 жылдары Кеңес Одағының авторитарлық үкіметі өзіне қарсы болған халықтарды қоныстанған аумағынан күштеп көшіруді жүзеге асыра бастады. Тұтас халықтарды қоныстандырудың бұл ауқымды саясаты депортацияланған этнос өкілдері үшін үлкен қасіретке айналды, олар көші-қон кезінде орасан зор адам шығынымен қатар, қоныстанған жерлерінде ауыр тұрмыстық қиыншылықтарды бастан кешіруге мәжбүр болған.

Қазақстанның Павлодар облысы барлық басқа облыстармен бірге арнайы қоныстанушыларды жабдықтап, оларды баспанамен қамтамасыз ету, жұмысқа орналастыру және халық арасында басқа да жұмыстарды, соның ішінде идеологиялық сипаттағы жұмыс түрлерін де ұйымдастырды.

Материалдар мен әдістер.

Әдіснамалық негіз ретінде тарихшылық пен объективтілік ұстанымдары назарға алынды. Дереккөздер мен әдебиеттерді талдауда әртүрлі әдістер қолданылды: салыстырмалы, типтік (көп белгілері бойынша ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтаудан, оларды жалпылау үлгісіне топтастырудан тұрады), статистикалық, проблемалық-логикалық және т.б.

Жаппай жер аудару тақырыбын зерделеуге қоныс аудару бөлімі мен жергілікті мемлекеттік органдардың құжаттары негізінде Павлодар облысының деректі материалдары тартылды.

Талқылау.

Жер аударылған халықтардың тарихына арналған басылымдардың ішінде академик М.К. Қозыбаевтың еңбегін атау қажет. Оның редакциялығымен «Қазақстан тарихы: ақтаңдақтар» атты еңбек жарық көрді. Еңбекте 1920-1940 жылдарда республикадағы тоталитарлық режимнің экономикалық тұрғыдан емес, күштеп енгізілген солақай саясатының апатты, әлеуметтік-демографиялық зардаптары объективті түрде көрсетілген. Жалпы, М.К. Қозыбаевтың зерттеулері жаппай қуғын-сүргін тарихының мәселелерін зерттеуші басқа ғалымдар үшін белгілі бір дәрежедегі теориялық-әдістемелік негіздеме болды.

Жер аударылған халықтардың тарихын зерттеуде М.Қ. Қозыбаев, Ж.Б. Әбілхожин, Қ.С.Алдажұманов, М.Т. Баймаханов және т.б жетекші отандық ғалымдардың қатысуымен 1998 жылы жарық көрген «Қазақстанға жер аударылған халық: уақыт пен тағдыр» жинағының жарық көруі елеулі серпін берді. Бұл жинақ 1930-1940 жылдардағы тоталитаризм қылмыстары, саяси қуғын-сүргін және депортациялау мәселелері бойынша орыс тарихнамасындағы іргелі еңбектердің біріне айналды (Абуов, 2008).

Халықтардың Қазақстанға күштеп қоныс аударылуы, қуғын-сүргін саясатын тарихшы Қ.С. Алдажұманов зерттеді. Оның «Күштеп көшіру: жымысқы саясат, басқыншылық әрекет», «1941-45 жж. Қазақстанға жер аударылған немістердің орналасуы», «Халықтар депортациясы – сталиндік тоталитарлық режимнің қылмысы» және тағы басқа мақалаларында халықтарды депортациялаудың түрлі аспектілері көрсетілген.

Мәжбүрлеп қоныстандырудың демографиялық зардаптары туралы М.Х. Асылбеков, А.Б. Ғалиев, М. Тәтімов, В.В. Козина еңбектерінде жазылды. А.И. Құдайбергенова («Қазақстан халқының әлеуметтік және ұлттық құрамындағы өзгерістер 1939-1959 ж.») және М. Төлекова («Жетісу өңіріндегі халықтардың сандық және сапалық құрамындағы өзгерістер (1940-1948 жж.)») сондай-ақ халықтар депортациясы нәтижесінде республика халқының ұлттық құрамындағы өзгерістерге ғылыми мақалаларын арнады.

Зерттеу нәтижелері.

КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының 1941 жылғы 28 тамыздағы «Еділ бойында тұратын немістерді қоныстандыру туралы» Жарлығы немістерді Сібірге, Қазақстанға, Орта Азияға жер аударудың бастамасы болды. Алайда, Жоғарғы Кеңес Президиумының 1941 жылғы 28 тамыздағы бұл Жарлыққа бұған дейінгі іргелі құжат – КСРО Халық Комиссарлары Кеңесі мен БКП (б) ОК-нің 1941 жылғы 26 тамыздағы «немістерді Еділ бойы Республикасынан, Саратов және Сталинград облыстарынан басқа өлке мен облыстарға көшіру туралы» Қаулысы болды.

Қазақ ХКК қаулысына сәйкес КСР және КП(б)К ОК 1941 жылғы 1 қыркүйектегі «КСРО ХКК мен БКП(б) ОК-нің а. ж. 26 тамыздағы қаулысын іске асыру жөніндегі іс-шаралар туралы» КП(б) обкомдарының бірінші хатшылары, Семей, Ақмола, Солтүстік Қазақстан, Павлодар және Шығыс Қазақстан облыстарының Еңбекші депутаттарының облыстық Кеңесі атқару комитеттерінің төрағалары бес күн мерзімде қоныс аударушыларды шаруашылыққа орналастыру жөнінде нақты іс-шаралар ұйымдастыру міндеті жүктелді (ҚР ПА, 3: 73).

Қазақ КСР Халық Комиссарлар Кеңесінің 1941 жылғы 30 қыркүйектегі қаулысымен «Неміс қоныстанушыларын қабылдау және қоныстандыруға» байланысты операциялық шығындарға Одақ Халық Комиссарлар Кеңесі тарапынан белгіленген 17,0 млн.рубль өтемақы төлеу міндеті жүктелді. Павлодар облысына 533,7 мың рубль көлемінде қаржы тиесілі болды (ҚР ПА, 143: 115).

Қазақстан территориясына барлығы 415 600 немісті қоныстандыру жоспарланған болатын. Арнайы қоныстанушыларды колхоздарға орналастыру, тұрғын үй-жайлармен қамтамасыз ету керек болды. Алайда бұл ретте

Павлодар облысы Каганово аудандық кеңесі Атқару Комитеті төрағасының орынбасары өз хабарламасында: «Ленин ауылдық кеңесінің колхоздарында Баянауылға, Куйбышев және т.б. аудандарға тиесілі неміс қоныстанушылар қоныстанған. Тиісті аудан басшылары оларды тезірек алып кетуді ойламайды. Ленин селолық кеңесіне қарасты колхоздардың әр үйінде 20-30-ға жуық немесе одан да көп адам жиналатындықтан, осы кеңестің аумағында қызылша мен скарлатина індеті тараған. Соның салдарынан күніне 5-6 адам қайтыс болады. Сондықтан, жоғарыда аталған аудандардың басшыларына неміс қоныстанушыларын тез арада диттеген жеріне жеткізуді ұсынуыңызды сұраймын» деп жазған (ПОМА, 178: 4).

1941 жылғы 20 желтоқсандағы келесі құжатта Каганово аудандық Кеңесінің атқару комитеті: «Неміс қоныстанушыларының 416 адамы нанға мұқтаж, олардың әрі қарай өмір сүруіне жағдай жоқ. Олар тұратын колхоздардың оларды асырауға мүмкіндігі жоқ» деп хабарлайды (ПОМА, 178: 3).

Павлодар облысы немістерден бөлек Солтүстік Кавказ халықтарының өкілдерін де қабылдады. Осылайша, «1946 жылдың 1 қаңтарындағы жағдай бойынша Павлодар облысында 29835 шешен-ингуш, 1757 балқар болды. 1947 жылдың 1 қаңтарындағы жағдай бойынша 26149 шешен-ингуш, 1660 балқар келді. Олардың бір бөлігі нан мен көкөніс тапшылығына байланысты, тағы бір бөлігі ауа райының қаталдығынан, ал кейбіреулері басқа аймақтардағы отбасыларына қосылу үшін Павлодар облысынан қоныс аударды (ПОМА, 176: 16).

Шешендерді, ингуштарды көшіру келесі жарғылық құжаттарға сәйкес жүргізілді: 1944 жылы 31 қаңтарда Мемлекеттік қорғаныс комитеті шешендер мен ингуштарды жер аудару туралы Қаулыны бекітті. 1944 жылы 23 ақпанда таң атқанда оларды жер аудару операциясы басталды, ол аяқталған күні – 1944 жылы 7 наурызда Шешен-Ингуш Автономиялық КСР-ін тарату туралы КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының Жарлығы шықты.

Павлодар облысы 1944 жылы наурызда Солтүстік Кавказдан 8651 арнайы қоныс аударушылар отбасы, яғни 41773 адам келгенін, олар тұрғын үймен қамтамасыз етілгенін Қазақ КСР Халық Комиссарлар Кеңесі мен КП(б)К Орталық Комитетіне хабарлады. Оларға 1944-1945 жылдары салынған 1224 үй, 1512 сатып алынған үй, жөндеуден өткен 600 үй берілді, сонымен қатар шаруашылық ұйымдардың, колхоздар мен совхоздардың үйлері мен пәтерлерінде 1650 отбасы, колхозшылардың қарамағында 3207 отбасы орналастырылды. 20 мың адам аяқ-киімге қатты зәру болды, олар шамалы суытқанда жұмысқа шыға алмай қалды. Арнайы қоныстанушылар 1945 жылдың 1 қазанына дейін ғана жұмыс күнінде тапқан нан және көкөніспен өздерін қамтамасыз ете алды, кейіннен мемлекет көмегі қажет болды (Болтина, Шевелева, 210: 406)

Павлодар облыстық еңбекшілер депутаттары Кеңесі атқару комитетінің 1944 жылғы 28 қарашадағы «Галкин, Бесқарағай, Лозовский, Цюрупинск аудандарында арнайы қоныстанушыларды шаруашылық ұйымдастыру туралы» қаулысына сәйкес нақты жұмыстардың болмауы нәтижесінде Аудандық Кеңестер атқару комитеттері төрағаларының нұсқауы бойынша осы аудандарда тұрғын үйлер салу жоспары орындалмады.

«Бірқатар колхоздарда арнайы қоныстанушылар тұруға қолайлы үй-жайлармен қамтамасыз етілмеген, пәтерлерді жөндеу және жабдықтау қанағаттанарлықсыз жүргізілген, көптеген пәтерлерде терезелер, есіктер, пештер жоқ. Арнайы қоныстанушылар жанар-жағармаймен қамтамасыз етілмеген, жанар-жағармай алу шаралары да қарастырылмаған. Аудандық кеңес төрағалары мен кейбір колхоз төрағалары тарапынан тиісті қамқорлық жасалмағандықтан, арнайы қоныстанушыларға тапқан табыстарына нан, басқа да өнімдер берілмей қалды... Күн суытқанда, ауа-райының қолайсыздығы әсерінен қоныстанушылардың материалдық-тұрмыстық жағдайлары ерекше қиындап, ауру, әлсіреген және арық адамдардың саны күн сайын артып келеді» (ПОМА, 176: 136).

Арнайы қоныстанушылардың жағдайы қиын күйінде қалды. Дегенмен, еңбекке жарамды адамдардың барлығы еңбекке тартылды. «Еңбекке жарамды адамдар ғана емес, сонымен қатар жасөспірімдер, қарттар, мүгедектер де жұмыс істеді, өйткені еңбек өмір сүруге және депортация жағдайларына бейімделуге негіз болды. Туған өлкелерінен қуылған қарашайлар, балқарлар, шешендер, ингуштар колхозда ғана емес, өнеркәсіп орындарында, шахталарда, ағаш кесуде, құрылыста жұмыс істеді. Олар бұрын өздері үшін әдеттен тыс еңбек әрекетінің жаңа түрлерін игерді: шахталарда жұмыс істеу, мақта, темекі, қызылша өсіру және т.б. Аз уақыттың ішінде олар көбінесе жергілікті халықтан асып түсетін еңбек дағдыларын меңгерді. Арнайы қоныстанушылар жергілікті халыққа қарағанда жоғары өндірістік нәтижеге қол жеткізіп, колхоздар мен совхоздарда ауыл шаруашылығы дақылдарының өнімі артқанын шаруашылық басшылары мойындады. Бұл жер аударылғандардың шаруашылық шеберлігінен, адал еңбегінен көрінді» (Аккиева, Сампиев, 2013).

1946 жылы Солтүстік Кавказдың арнайы қоныстанушыларының ішінде 9539 еңбекке жарамды адам болды, оның ішінде 7374 адам халық шаруашылығында жұмыс істеді. Сонымен бірге колхоздарда 3712, кеңшарларда 886, өнеркәсіп орындарында 2776 адам еңбек етті. Еңбекке жарамды халықтың бір бөлігі киім-кешек, аяқ киім жетіспеуінен, сырқаттанғандықтан, ал әйелдер арасында көп балалы болуына байланысты жұмысқа шыға алмайтыны көрсетілді.

Қалыптасқан өмір сүру және еңбек жағдайларының күрделілігіне қарамастан, уәкілетті органдардың есептеріне сәйкес, арнайы қоныстанушылар өздеріне жүктелген өндірістік міндеттерді риясыз орындады. «1944-1945 жж. маңызды емес жерлерде арнайы қоныс аударушылар жұмыс істесе, 1946 жылы көптеген колхоздарда арнайы қоныстанушылар барлық ауылшаруашылық жұмыстарын орындауда басым күшке айналды» (ПОМА, 176: 17). «Арнайы қоныстанушылар жергілікті халыққа қарағанда жоғары өндірістік нәтижеге қол жеткізгенін шаруа қожалықтарының басшылары мойындады. Колхоздар мен совхоздарда ауыл шаруашылығы дақылдарының өнімділігі артып, мал шаруашылығының мәдениеті көтерілді. Бұл жер аударылғандардың шаруашылық шеберлігінен, жанқиярлық еңбегінен көрінді. Жер аударылғандармен жұмыс істейтін жергілікті халық олардан мал бағудың дағдыларын, қысқы мал азығын дайындаудың формалары мен әдістерін және т.б. үйренді (ПОМА, 176: 17).

«Цүрюпин ауданындағы «Заря Советов» колхозында арнайы қоныстанушылар абсолютті көпшілікті құрайды. Арнайы қоныстанушылар арасынан колхоз төрағасына Газдинов ұсынылады. Ол астық тапсыру және сатып алу жоспарын орындап, колхозды алдыңғы қатарға шығарды. Арнайы қоныстанушылар жұмыс күніне 4 келі нан алатын болды.

Лозов ауданындағы Киров колхозында қоныстанған Ақбиев Юсуп отбасындағы 2 жұмысшыға жұмыс құны ретінде 20 центнер 10 кг нан алды, сонымен қатар өзінің жеке үйі, сиыры, құсы болды. Точиев Косум егін және трактор бригадасының есепшісі болып жұмыс істеді, ал оның ағасы қатардағы қарапайым жұмысшы еңбекақысына 19 центнерден нан тапты.

Энгельс атындағы ұжымшарда Эсмурзиев Ахмет 17 центнер нан алып, бақшасында 130 пұт картоп жинады, сонымен қатар көптеген арнайы қоныс аударушылар жеке күріш егуден жақсы өнім алды.

Каганов ауданы, Коминтерин атындағы колхозға арнайы қоныс аударушы Булгучев Саидпудин колхоздағы МТС меңгерушісі болды. 1946 жылы оның бастамасы бойынша мал фермасын қыстауға дайындау бойынша үлкен жұмыс жүргізілді, мал азығымен, қора-қопсымен толық қамтамасыз етілді және сүт пен етті 100%-ға тапсыру жоспары орындалды, бірде-бір төл шығынына жол бермеді, оның өз сиыры, үйі болды және 8 центнер нан алып отырды. Фермада жақсы жұмыс істегені үшін колхоздың басқармасы Булгучевке 2 жасар сиыр берді» (ПОМА, 176: 17).

Алайда депортацияланған халықтар арасында еңбек жетістіктері барлық жерде атап өтілген жоқ. Орман өнеркәсібінде қиын жағдай қалыптасты. Шалдай орман шаруашылығында арнайы қоныс аударылғандардың отбасылары қысқы уақытта тұрғын үй-жайлармен қамтамасыз етілмеген. Майқайың-Алтында 3 жыл бойы тұрғын үйлермен қамтамасыз етілмегендіктен осындай жағдай байқалды. «Таволжан Соль» тұз өнеркәсібінде де арнайы қоныстанушылардың тұрмысы нашар, қыста 20 жанұя нанмен қамтамасыз етіле алмауына байланысты директордың бұйрығымен жұмыстан босатылған.

Арнайы қоныстанғандардың экономикалық жағдайын жеңілдету үшін шаруашылық жер телімдері мен бақша егістерін беру ұйғарылды. 4061 жанұяға бақша, 2958 отбасына бау-бақша телімі берілді. Алайда, арнайы қоныстанушылар қатарында 420 отбасы үй телімісіз қалды. Олардың ішінде 94 отбасы Каганов ауданында, 93 отбасы Майский ауданында, 108 отбасы Бесқарағай ауданында және 125 отбасы Баянауыл ауданында.

Жоғарыда аталған арнайы қоныстанушылар отбасыларының барлығы қазақ колхоздарына қоныстанған, мұнда жергілікті тұрғындардың жеке учаскелері мүлде жоқ, сондықтан бақшалары басқа жерлерден бөлінгенімен, арнайы қоныстанушылар картоп, бау-бақша еге алмады, себебі колхозшылардың өздерінде және жергілікті тұрғындарда тұқым жетіспеушілігі болды. Оларға тұқым алуға ешкім көмектескен жоқ, ал колхоз базардан 100-150 шақырым жерде.

Қалған 11 ауданның барлығында арнайы қоныстанушылар жеке жер телімдері және бақшалармен қамтамасыз етіліп, картоп пен көкөністен мол өнім алды.

1946-жылы 541 отбасы тұрақты тұрғын үймен қамтамасыз етілді, оның ішінде колхозда - 488 отбасы, совхозда - 95 жанұя, өнеркәсіп орындарында - 258 отбасы.

«Біріншіден, 6376 отбасы тұрақты тұрғын үй алаңына ие болды. 1947 жылдың 1-қаңтарындағы жағдай бойынша қамтамасыз етілмеген 500 отбасы қалды. Қазіргі уақытта мүлдем пәтерсіз қалған отбасылар жоқ. Бірақ Майқайың-Алтын, «Таволжан Соль» және жеке совхоздардағы арнайы қоныстанушылар жағдайы мәз емес. Адамдар көп, бір пәтерде 2-3 отбасы тұрады, жарық аз, терезелері тақтай, кірпішпен жабылған, әйнек жоқ.

Шаруашылық құрылымы көп жағдайда колхоз, совхоз, өнеркәсіп кәсіпорындарының басшыларына тәуелді болды. Алғаш арнайы қоныстанушыларға тұрғын үй, мал және т.б. жағынан көмектескен жерлерде қоныстанушылар да жақсырақ өмір сүрді. Қоныс аударушылар Лозовск ауданы, Михайловский, Максимо-Горький, Урлутюбский және т.б. жерлерде шаруашылық құрылымында оң нәтижелерге қол жеткізді. Мұнда отбасылар 80% жермен қамтамасыз етілді. Бірақ Лебяжинский, Баян-Ауыл, Кагановичский және ішінара Галкинский сияқты аудандарда арнайы қоныстанушылар шаруашылықты ұйымдастыруға немқұрайлы қарады» (ПОМА, 176: 20).

Жер аударылған халықтардың өкілдері жер аударылғаннан бастап-ақ моральдық және әлеуметтік жағынан қысым көрді, қарапайым құқықтарынан айырылды. Арнайы қоныстандырушылардың жеке меншігі мен мүлкін сақтау құқығы қамтамасыз етілмеді, бірақ мемлекеттік құжаттарда арнайы комиссиялар құрылып, олар қоныстанушыларға тиесілі ауылшаруашылық құрал-жабдықтарын, мал мен астық жем-шөбін беріп, кейіннен қоныстанушылар оларды өтей отырып қайта тапсыруы қажет деп көрсетілген болатын. Арнайы қоныстанушыларды жергілікті комендатураларда, НКВД органдарында тіркеу, қайта тіркеу және белгілеу кезінде оларды қорлайтын шаралар қолданылған. Арнайы қоныстанушының әрбір қадамы бақылауға алынды, кез келген болмашы тәртіп бұзушылық дереу жазаланды. 16 жасқа толған әрбір арнайы қоныстанушыға жеке карточка берілді. Отбасылық есеп, сондай-ақ алфавиттік карточкалар бойынша арнайы қоныстанушылардың есебі жүргізілді. Әрбір арнайы қоныстанушыға жеке іс ашылды.

Қорлық көргенімен, жер аударылған халықтар ел басына қиын кезеңде патриоттық сезімге толы болды. Биліктің сенімсіздігін, азаматтық құқықтарының шектелуін бастан кешірген олар бүкіл кеңес халқының қайғысы мен қиыншылығын толығымен бөлісті.

1950 жылдардың соңында қарашай, балқар, ингуш және шешен халықтары ақталды, жер аударылған халықтардан негізсіз айыптау алынып тасталды. 1957 ж. 9 қаңтарда КСРО Жоғарғы Кеңесінің Президиумы «Кабардин АССР Кабардин-Балқар АССР қайта құру туралы» Жарлық, «Черкес автономиялық облысын Карачай-Черкес автономиялық облысына қайта құру туралы», «Шешен-Ингуш АССР қайта құру туралы» жарлық шығарды. 1957-1959 жылдары балқар, қарашай, шешен және ингуш халықтарының мемлекеттілігі қалпына келтірілгеннен кейін 9327 балқар отбасы (35274 адам) тарихи отанына, 20514 отбасы (73442 адам) Қарашай-

Черкес автономиялық облысына, және Шешен-Ингушетияға – 92100 ингуштың 48273-і қайтып оралды. Сонымен бірге бірнеше ондаған мың отбасы негізінен экономикалық және жеке себептерге байланысты Орта Азия мен Қазақстан республикаларында тек жер аударылған жерлерде ғана емес, басқа да қалалар мен елді мекендерде тұруға қалды (Аккиева, Сампиев, 2013).

Депортация кезінде Павлодар облысына келген жоғарыда аталған халықтардан басқа поляктарды да атап өткен жөн. Поляктардың Қазақстан территориясында қоныстануы Украин КСР-нің Польшамен шекаралас өңірлерінен күштеп қоныс аударуымен және 1939 жылғы қыркүйекте КСРО-ның осы аумақтарын аннексиялағаннан кейін соғысқа дейінгі поляк мемлекетінің Шығыс аудандарынан поляк бодандарын депортациялаумен байланысты.

Қуғын-сүргін саясаты КСРО-ның барлық өңірлеріндегі, соның ішінде Қазақстанда тұрған поляктарға әсеретті. Репрессивті шараларды қолданудың негіздерінің бірі Польшада туыстарының болуы болды, стандартты түрде поляк барлауымен ынтымақтастық жасады деген айып тағылды.

Жалпы алғанда, осы кезеңде КСРО-да 118-123 мың поляк тұтқындалды, оның ішінде «Польша» операциясы бойынша 96-99 мың адам тұтқындалды. Жаппай қуғын-сүргінге негіз болған этникалық ерекшелік болды.

Басқа да ұлттардың қоныстанушылары сияқты арнайы қоныс аударушы-поляктардың да соғыстан кейінгі мәртебесі КСРО Халық Комиссарлар Кеңесінің 1945 жылғы 8 қаңтардағы «Арнайы қоныс аударушылардың құқықтық жағдайы туралы» қаулысымен айқындалды. Жарлықта арнайы қоныстанушылардың барлық санаттары үшін толық азаматтық теңдік принципі жарияланғанымен, ішкі істер органдарының комендатураларына басшылық ету сақталды, қозғалысқа шектеулер өзгеріссіз қалды. Арнайы қоныс аударушыларды рұқсатсыз көшуіне байланысты режимді қатайту шаралары қабылданды, КСРО Ішкі істер министрлігінің 1952 жылғы 20 наурыздағы «Қазақстан Республикасында көшірілген поляктардың 1936 жылы Украина КСР мен БССР-нің шекаралас облыстарынан, елді мекендерден қашып кеткені үшін қылмыстық жауапкершілікке тарту туралы» арнайы бұйрығы қабылданды. Шектеу тек жүріп-тұру еркіндігіне ғана емес, сонымен қатар білім алу, жұмыс істеу және т.б. қатысты болды.

Режимді жұмсарту 1954 жылы КСРО Ішкі істер министрі және орынбасары қол қойған № 86ss 58ss циркулярына сәйкес жүргізілді. КСРО Бас Прокуроры отбасылық есептен шығарылған арнайы қоныстанушылар балаларының арасында 1936 жылы шекаралас облыстардан қуылған поляктардың балалары болды. КСРО Министрлер Кеңесінің 1956 жылы 17-қаңтарда қабылданған поляктардың және олардың отбасы мүшелерінің арнайы қоныстарын есептен шығару туралы Қаулысында олардың туған жерлеріне қайтарылуы қарастырылмаған. Бұл Кеңес өкіметінің ауылдық жерлердегі еңбекке қабілетті халықты қосымша инвестицияларсыз нығайтуға деген ниетімен байланысты болды, өйткені Қазақстанда 20 жыл бойы тұрған поляктар осы уақытқа дейін оларды жинақы қоныстандыру орындарында қалыптасқан шаруашылық-өндірістік жүйеде белгілі бір маңызды орынды иеленген болатын.

Күрделі ұлттық «біріктіру» жағдайындағы өмір бірқатар маңызды этномәдени ерекшеліктердің жоғалуына, атап айтқанда, жастар арасында ана тілінің сұранысқа ие болмауынан оның жоғалуына ықпал етті.

Поляктардың тағы бір бөлігі Қазақстан жеріне 1939 жылдан кейін Қызыл Армия Польша шекарасын кесіп өтіп, Батыс Украина мен Батыс Беларусь территориясына кіргеннен кейін келді. Бұл аймақтарда мемлекеттік жүйені қайта құру процесі басталып, ірі өнеркәсіпті, банктерді мемлекет меншігіне алу, ірі жер иеленушілердің жерлерін тәркілеу, т.б. жүзеге асырылды. Халықпен жүргізіліп жатқан барлық жұмыстар жаңадан қосылған аумақтарды тез арада «кеңестендіру» мен «сенімсіз» элементтерді «тазалауға» бағытталды.

Тарих ғылымдарының докторы, профессор Николай Бугай Гитлер КСРО-ға шабуыл жасап, Польша үкіметімен ресми қарым-қатынас орнатқаннан кейін көп ұзамай Жоғарғы Кеңес Президиумының 1941 жылғы 12-шілдедегі және 17-тамыздағы Жарлықтарымен көптеген поляктарға амнистия жарияланғанын атап өтті: шекаралық және тыйым салынған аймақтарды, сондай-ақ режимдік қалаларды қоспағанда, оларға еркін өмір сүруге рұқсат етілді. КСРО мен Польша үкіметтері арасындағы 1943 жылғы 30 шілдедегі келісім бойынша амнистия КСРО аумағындағы барлық бұрынғы поляк азаматтарына таратылды.

Депортация кезінде ондаған мың поляктар тұрақты тұрғылықты жерінен қуылып, Қазақстан территориясына, соның ішінде Павлодар облысына да қоныстанды. 1941 жылы 4 желтоқсанда Павлодар облысының барлық аудандарында 9233 поляк азаматы тұрды, олардың көпшілігі Баянауыл, Куйбышев, Ертіс, Бесқарағай аудандарында болды. 3 мың поляк колхоздарға, совхоздарға, МТС-терге, одақтық және жергілікті маңызы бар кәсіпорындарға орналастырылды.

Бір айта кетерлігі, Польша азаматтарының Павлодар қаласындағы қызметін басқару, оларды қоныстандыру, жұмысқа орналастыру, материалдық көмек алу үшін облыстық кеңеске жүгінуге көмектесу және т.б. мәселелермен Ротмейстер Свенцицкий Казимир, сондай-ақ оның облыс аудандарындағы 37 өкілі айналысты. Мұндай өкілдіктер поляктар барған барлық аймақтарда болмады. Қазақ КСР Халық Комиссарлар Кеңесінің Төрағасына жолдаған үндеуінде жергілікті билік поляк азаматтарының мүгедектеріне нан бөлу мәселесін шешу қажеттігін көрсетті (ПОМА, 178: 15).

1-кесте – Поляк азаматтарының аймақтарда болуы туралы анықтама 25.12.1941 ж. (ПОМА, 178: 16).

Облыс аудандары	Саны
Лозовский ауданы (қазіргі Успенский)	636
Урлутюбский ауданы (қазіргі Железин)	294
Максимо-Горький ауданы (қазіргі Тереңкөл)	750
Каганович ауданы (қазіргі Ақсу)	721
Павлодар облысы	364

Цюрипинский ауданы (қазіргі Щербактинский)	629
Куйбышев ауданы (қазіргі Ақтоғай)	1100
Ертіс ауданы	1050
Баянауыл ауданы	1649 ж
Май ауданы	360
Бесқарағай ауданы	935
Лебязин ауданы (қазіргі Аққулы)	475
Павлодар	270

Қазақ КСР Халық Комиссарлары Кеңесі төрағасының еңбекшілер депутаттары облыстық Кеңестерінің атқару комитеттеріне жолдаған Жолдауында поляктардың «еркін жүріп-тұруын және олардың республиканың бір облысынан келесі облысына мақсатсыз көшуін тоқтату қажеттігі» көрсетілді. Қоныс аудару алдын ала ұйымдастырылған және кеңестік ұйымдардың келісімімен болуы қажет. Әйтпесе, Халық Комиссарлар Кеңесі (СНК) мұндай адамдар үшін жауапты бола алмайды және оларға қажетті көмек көрсете алмайды (ПОМА, 178: 17).

Павлодар облысының аумағында поляктарды орналастыру бойынша тиісті жұмыстар ұйымдастырылды, қоныс аударып келген поляк халқына қатысты жергілікті жерлерде қабылданған шараларды тексеру бойынша облыс билігінің іс-шаралары жүргізілді. Сонымен, тексеру барысында Урлутюбский, Максимо-Горький, Куйбышев сияқты бірқатар аудандарда «РК КП(б)К және аудандық Кеңестер атқару комитеттері бұл маңызды мемлекеттік оқиғаға формальды түрде, ал колхоздар мен совхоздар жауапсыздықпен қарағаны» анықталды. Тұрмыстық жағдай жасалмаған, медициналық көмек көрсетілмеген, жылы киім алуға көмек көрсетілмеген (ПОМА, 178: 42).

Қоныстанушылардың барлығын бірдей киім-кешек, азық-түлік өнімдері және т.б. қажетті құралдармен қамтамасыз ету мүмкіндігі болмаған.

Үкімет қаулысына және Павлодар облысында Польша азаматтарын КСРО-дан Польшаға көшіру үшін арнайы комиссия құру туралы нұсқауға сәйкес 1945 жылдың 4-желтоқсанынан бастап поляктарды тарихи отандарына қайтару жұмыстары жүргізіле бастады. Павлодар облыстық еңбекшілер депутаттары Кеңесі атқару комитеті төрағасы орынбасарының анықтамасы бойынша «1945 жылғы 6-шілдедегі кеңес-поляк келісіміне сәйкес Павлодар облысында 6181 поляк және еврей ұлтының азаматтары, оның ішінде 14 жасқа дейінгі 1475 бала анықталды (ПОМА, 68: 85).

Облыстық комиссияға КСРО-дан Польшаға кету туралы 3747 өтініш берілді. Қаралған 3747 өтініш бойынша 3588 азаматтың Кеңес Одағынан кету құқығы мақұлданды, ал поляк немесе еврей ұлты екенін растайтын құжаттарының болмауына байланысты 1939 жылға дейін Батыс Украина мен Беларусь территорияларында тұратын 159 белорус, украин және орыстарға елден кету құқығы берілмеді.

83 адам КСРО аумағында қалуға ниет білдіріп, Польшаға кетуден бас тартты, оның ішінде 27-сі - 14 жасқа дейінгі балалар. Басқа облыстарға

кеткен – 7 адам, Польшаға кетуге тіркелгендер арасынан облыстан шықпай қайтыс болғандар – 13 адам. Павлодардан Польшаға 4 эшелонмен 5908 адам жіберілді, оның ішінде 14 жасқа дейінгі балалар – 1390 адам (ПОМА, 68: 85).

Польшаға қоныстанушыларды және олардың мүлкін темір жол арқылы жіберу, әдетте, арнайы құрылған эшелондармен және кейбір жағдайларда ғана вагондар тобымен немесе жеке жөнелтулермен жүзеге асырылуы керек.

Темір жол көлігімен ұжымдық тасымалдауды есептеу орталықтандырылған тәртіпте тиеу станцияларында төлем алынбай жүзеге асырылады. Вагондар үшін төлемді КСРО Қаржы халық комиссариаты РКФСР Халық Комиссарлары Кеңесі жанындағы Қоныс аудару басқармасы берген есеп шоттары бойынша жүргізеді.

Қоныс аударылғандарға азық-түлік, киім-кешек және аяқ киім қолма-қол ақшаға сатылады (ПОМА, 68: 166).

Жолда қонысаударушыларды бір жолғы ыстық тамақпен қамтамасыз ету тиіс болды. Азық-түлік пункттері пойыздардың жүру кестесі және осы мақсаттар үшін КСРО Халық комиссариаты бекіткен буфеттер тізіміне байланысты анықталды.

«Поезд келушілерге тамақ берілетін станцияға келуден 10-12 сағат бұрын эшелон бастығы буфет директорына және станция бастығына телеграф арқылы азық-түлікпен қамтамасыз етілуі тиіс адамдардың нақты санын атап, ыстық тамақ дайындау туралы бұйрықты хабарлайды.

Қоныстанушылар тамақты буфеттерден қолма-қол ақшаға бүкіл вагонға арнайы бөлінген ыдыстарда алады, тамақ кейіннен әрбір қоныстанушыға таратылады. Қоғамдық тамақтандыру және онымен байланысты эшелондық тұрақ тәулігіне 3 сағаттан аспауы керек.

Темір жолмен келе жатқан жолда мигранттар КСРО Денсаулық сақтау халық комиссариатының нұсқауына сәйкес санитарлық тексеруден өтеді. Эшелон бастығы санитарлық пунктке келуден 24 сағат бұрын станция бастығына, станцияның санитарлық бақылау бекетіне санитарлық тексеруден өтетін адамдар саны көрсетілген жеделхат-өтініш береді және эшелонның келу уақыты мен көшірмелерін МӨКҚО Орталық жолаушылар басқармасына береді. Санитарлық тексеру КСРО Денсаулық сақтау халық комиссариатының нұсқауына сәйкес көшіп келушілерден төлемсіз жүзеге асырылады (ПОМА, 68: 163).

Польшаға қайтып оралған поляктарға медициналық-санитарлық көмек көрсетумен қонысаударушылар арасынан шыққан медицина қызметкерлері айналысқаны белгілі. Мұндай адамдар болмаған жағдайда медициналық қызметкерлерді жергілікті денсаулық сақтау органдары қамтамасыз ету керек болды. Бұл ретте, медицина қызметкерлері 200-500 адамнан тұратын топқа – фельдшер, 500-1000 адамнан тұратын фельдшер мен медбике, 1000 және одан да көп адамнан тұратын дәрігер, фельдшер мен медбике есебінен болуы тиіс еді.

Барлық поляк азаматтарының тұратын және жиналатын орындарында медициналық тексеруден өту, іш сүзегі, аусылға қарсы егу, сондай-ақ адамдар мен олардың жеке заттарын санитарлық тазарту жоспарланды. Поляк

азаматтары арасында анықталған науқастар тиісті медициналық мекемелерге орналастырылып, жұқпалы аурулар анықталған жағдайда байланыста болғандар карантинге жіберілді.

Әрбір эшелонның құрамында 3 төсектік вагон-изолятор болуы тиіс. Сонымен қатар, медициналық қызметкерлерге күн сайын эшелонның барлық вагондарына баруға міндеттелді. Анықталған инфекциялық науқастарды дереу оқшаулағышқа орналастыру, содан кейін жақын жердегі санитариялық-бақылау пунктіне беру қажет болды. Балаларға қызылшаға қарсы екпе егу туралы шешім қабылданды.

Күн сайын дизентерия ауруына шалдыққан адамдарды бақылау міндеттелді. Осыған байланысты саяхаттың бүкіл кезеңі санитарлық тексеруді ұйымдастыруға тура келді (ПОМА, 414: 69).

Бір ғана айта кететініміз, жер аударылған этнос өкілдерінің барлығы бірдей туған жеріне оралмаған. Ұзақ жолдағы қиындықтар поляктардың ғана емес, басқалардың да әлсіреген денсаулығына әсер етті және өкінішке орай, жекелеген азаматтардың өліміне әкелді.

11951 жылы одақтық және республикалық Министрлер Кеңесінің өкімдеріне сәйкес поляк балалары Польшаға көшірілді. Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің Төрағасы Н. Оңдасыновтың 1951 жылғы 10 қаңтардағы өкімімен Қазақ КСР Министрлер Кеңесі жанындағы қоныс аудару басқармасына мыналар жүктелді:

а) 14 жастан асқан балалардан өз отанына қайтып оралғысы келетіндігі немесе келмейтіндігі туралы жеке өтініштер алуға, бұл өтініштер олардың қай жерде болғанына қарамастан (балалар үйінде, ФЗО мектептерінде, тәрбиешілерде және т.б.) талап етіледі;

б) балаларды тәрбиелеп отырған азаматтардан жазбаша арыздар алуға, бұл арыздарда балаға деген қарым-қатынасы және тәрбиешінің репатриацияға келісімі немесе қарсылық негіздері көрсетілуге тиіс;

в) балаларды олардың туыстарының қайсысы іздеп жатқанын айту керек: бұл деректер жоқ балалар үшін Репатриация жөніндегі басқармаға қосымша хабарланады.

Өкімде әрбір бала бойынша жоғарыда аталған барлық деректер 1951 жылдың 1 наурызынан кешіктірмей КСРО Министрлер Кеңесінің репатриация жөніндегі уәкілетті тұлғасына жіберілетіні атап өтілді.

Балаларды жіберудің келесі тәртібі белгіленді:

а) әр жолы балаларды Репатриация істері жөніндегі басқарманың нұсқауы бойынша Гродно қаласында балалар үйіне шоғырландырады, онда балалар арнайы еріп жүрушілермен бірге барады;

б) балаларды тасымалдау жолаушылар поездарында, плацкарт вагондарында ғана жүргізіледі;

г) балалар жол жүрген барлық уақытта арнайы мақсаттағы балалар үйлерінің үлес нормасы бойынша азық-түлікпен қамтамасыз етіледі;

Гродноға дейін поляк балаларын жинауға және жіберуге байланысты барлық шығындарды КСРО Министрлер Кеңесі жанындағы Репатриация істері жөніндегі басқарма есеп-шот ұсыну бойынша өтейді.

ҚазКСР Министрлер Кеңесінің 1951 жылғы 10 қаңтардағы өкіміне

№ 2 қосымшада КСРО Министрлер Кеңесінің 1949 жылғы 18 мамырдағы №2004 қаулысымен бекітілген арнайы мақсаттағы балалар үйлеріндегі балаларды тамақтандыру нормасы келтірілген.

Қорытынды.

Жер аударылған халықтардың өкілдері жер аударылғаннан бастап-ақ моральдық және әлеуметтік жағынан қысымға ұшырады, қарапайым құқықтарынан айырылды. Арнайы қоныстандырушылардың жеке меншігі мен мүлкін сақтау құқығы қамтамасыз етілмеді, бірақ мемлекеттік құжаттарда арнайы комиссиялар құрылып, олар қоныстанушыларға тиесілі ауылшаруашылық құрал-жабдықтарын, мал мен астық жем-шөбін беріп, кейіннен қоныстанушылар оларды өтей отырып қайта тапсыруы қажет деп көрсетілген болатын. Арнайы қоныстанушыларды жергілікті комендатураларда, НКВД органдарында тіркеу, қайта тіркеу және белгілеу кезінде оларды қорлайтын шаралар қолданылған. Арнайы қоныстанушының әрбір қадамы бақылауға алынды, кез келген болмашы тәртіп бұзушылық дереу жазаланды. 16 жасқа толған әрбір арнайы қоныстанушыға жеке карточка берілді. Отбасылық есеп, сондай-ақ алфавиттік карточкалар бойынша арнайы қоныстанушылардың есебі жүргізілді. Әрбір арнайы қоныстанушыға жеке іс ашылды.

Қорлық көргенімен, жер аударылған халықтар ел басына қиын кезеңде патриоттық сезімге толы болды. Биліктің сенімсіздігін, азаматтық құқықтарының шектелуін бастан кешірген олар бүкіл кеңес халқының қайғысы мен қиыншылығын толығымен бөлісті. Әсіресе бұл еңбек армиясы соғыс жылдарында ерекше көзге түсті. Олар еңбек майданында табандылық пен қаһармандық көрсете отырып, Ұлы Отан соғысы тарихында соғыс майданындағы ерліктен кем түспейтін жалпыхалықтық Жеңіске зор үлес қосты.

30-40 жылдардағы халықтарды күштеп көшіру ұлттық топтардың жаппай қоныс аударуына дейін де пайда болған жаңа қоғамдық-әлеуметтік формаға тәуелді, тұтас халықтарды құрдымға жіберетін әрекет болды.

Саяси алаяқтықтың барлық ауыртпалықтарын басынан өткерген жер аударылған халықтар соған қарамастан тайынбай, Қазақстанның жалпы әлеуметтік-экономикалық өміріне араласып қана қоймай, өздерінің ұлттық ерекшеліктерін сақтай білді. Тарихи отанына оралып, тұралап қалған экономика мен шаруашылықты қалпына келтіруге, өздерінің бұрынғы өмірлеріне түзетулер енгізе отырып, қайта жандандыруға күш-қуат таба білді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

Абуов Н.А. Депортации народов в Казахстан в 1936-1957 гг. (на материалах Северо-Казахстанской и Кокчетавской областей) Автор. Диссер. на соискание ученой степени канд. Истор. наук. – Караганда, 2008. – [Электронный ресурс] – URL: <https://kk.convdocs.org/docs/index-98718.html> (дата обращения: 22.04.2022 г.)

Акиева С.И., Сампиев И.М. Депортации народов Северного Кавказа в 1940-ые годы как фактор диаспоризации и модернизации //Современные проблемы науки и образования. – 2013. – № 6. // <https://science-education.ru/ru/article/view?id=11581> (дата обращения: 25.04. 2022 г.)

История депортации народов в Казахстан в 30-50-е годы XX века // Евразийский Союз Ученых. Исторические науки. – [Электронный ресурс] <https://euroasia-science.ru/istoricheskie-nauki/> дата обращения: 21.04.2022 г.)

Болтина В., Шевелева Л. Поклонимся великим тем годам 1941-1945 гг. – Павлодар, 2010. – 726 с.

Қазақстан Республикасы Президентінің архиві (ҚР ПА). Қ. 708 Т. 1 Іс 3 П. 73.

Қазақстан Республикасы Президентінің архиві (ҚР ПА). Қ. 708 Т. 5/2 Іс 143 П. 115.

Павлодар облысының мемлекеттік архиві (ПОМА). Қ. 646 Т. 1 Іс 178 П. 4.

ПОМА Қ 771 Т. 1 Іс 68 П. 85-88.

ПОМА Қ 771 Т. 1 Іс 68 П. 166-168.

ПОМА Қ 771 Т. 1 Іс 68 П. 163-165.

ПОМА Қ. 646 Т. 1 Іс 176 П. 16.

ПОМА Қ. 646 Т. 1 Іс 176 П. 17.

ПОМА Қ. 646 Т. 1 Іс 176 П. 20.

ПОМА Қ. 646 Т. 1 Іс 176 П. 136.

ПОМА Қ. 646 Т. 1 Іс 178 П. 3.

ПОМА Қ. 646 Т. 1 Іс 178 П. 15.

ПОМА Қ. 646 Т. 1 Іс 178 П. 16.

ПОМА Қ. 646 Т. 1 Іс 178 П. 17.

ПОМА Қ. 646 Т. 1 Іс 178 П. 42.

ПОМА Қ 646 Т. 1 Іс 414 П. 49.

References

Abuov N.A. Deportacii narodov v Kazahstan v 1936-1957 gg. (na materialah Severo-Kazahstanskoy i Kokchetavskoy oblastej) [Deportations of peoples to Kazakhstan in 1936-1957. (on the materials of the North Kazakhstan and Kokchetav regions)] Abstract for the Dissertation for the degree of Candidate of Historical Sciences. – Karaganda, 2008. - [Electronic resource] -<https://kk.convdocs.org/docs/index-98718.html> [in Russian].

Akkieva S.I., Sampiev I.M. Deportacii narodov Severnogo Kavkaza v 1940-ye gody kak faktor diasporizacii i modernizacii [Deportations of the peoples of the North Caucasus in the 1940s as a factor in diasporization and modernization] // Modern problems of science and education. - 2013. - No. 6. - [Electronic resource] <https://science-education.ru/ru/article/view?id=11581> [in Russian].

Istoriya deportacii narodov v Kazahstan v 30-50-e gody HKH veka [The history of the deportation of peoples to Kazakhstan in the 30-50s of the twentieth century] // Eurasian Union of Scientists. Historical sciences. - [Electronic resource] <https://euroasia-science.ru/istoricheskie-nauki/> [in Russian].

Boltina V., SHeveleva L. Poklonimsya velikim tem godam 1941-1945 gg. [Let us bow to those great years of 1941-1945]. - Pavlodar, 2010. - 726 p.

Қазақстан Республикасы Президентінің архиві. Қ. 708 Т. 1 Іс 3 П. 73.

Қазақстан Республикасы Президентінің архиві. Қ. 708 Т. 5/2 Іс 143 П. 115.

Павлодар облысының мемлекеттік архиві (ПОМА). Қ. 646 Т. 1 Іс 178 П. 4.

ПОМА Қ 771 Т. 1 Іс 68 П. 85-88.

ПОМА Қ 771 Т. 1 Іс 68 П. 166-168.

ПОМА Қ 771 Т. 1 Іс 68 П. 163-165.

ПОМА Қ. 646 Т. 1 Іс 176 П. 16.

ПОМА Қ. 646 Т. 1 Іс 176 П. 17.

ПОМА Қ. 646 Т. 1 Іс 176 П. 20.

ПОМА Қ. 646 Т. 1 Іс 176 П. 136.

ПОМА Қ. 646 Т. 1 Іс 178 П. 3.

ПОМА Қ. 646 Т. 1 Іс 178 П. 15.

ПОМА Қ. 646 Т. 1 Іс 178 П. 16.

ПОМА Қ. 646 Т. 1 Іс 178 П. 17.

ПОМА Қ. 646 Т. 1 Іс 178 П. 42.

ПОМА Қ 646 Т. 1 Іс 414 П. 49.